

Zeitschrift: Annalas da la Societad Retorumantscha
Herausgeber: Societad Retorumantscha
Band: 126 (2013)

Artikel: L'ALS-II : la conclusion dad ün'ouvra monumentala sur dals dialects dal
Grischun rumantsch fin al Friul
Autor: Günert, Matthias
DOI: <https://doi.org/10.5169/seals-358042>

Nutzungsbedingungen

Die ETH-Bibliothek ist die Anbieterin der digitalisierten Zeitschriften. Sie besitzt keine Urheberrechte an den Zeitschriften und ist nicht verantwortlich für deren Inhalte. Die Rechte liegen in der Regel bei den Herausgebern beziehungsweise den externen Rechteinhabern. [Siehe Rechtliche Hinweise.](#)

Conditions d'utilisation

L'ETH Library est le fournisseur des revues numérisées. Elle ne détient aucun droit d'auteur sur les revues et n'est pas responsable de leur contenu. En règle générale, les droits sont détenus par les éditeurs ou les détenteurs de droits externes. [Voir Informations légales.](#)

Terms of use

The ETH Library is the provider of the digitised journals. It does not own any copyrights to the journals and is not responsible for their content. The rights usually lie with the publishers or the external rights holders. [See Legal notice.](#)

Download PDF: 05.02.2025

ETH-Bibliothek Zürich, E-Periodica, <https://www.e-periodica.ch>

L'ALD-II – la conclusiun dad ün'ouvra monumentalala sur dals dialects dal Grischun rumantsch fin al Friul¹

Matthias Grünert

ALD-II = Hans Goebel, Roland Bauer, Edgar Haimerl et al. (ed.), *Atlant linguistisch dl ladin dolomitich y di dialec vejins, 2a pert* | *Atlante linguistico del ladino dolomitico e dei dialetti limitrofi, 2a parte* | *Sprachatlas des Dolomitenladinischen und angrenzender Dialekte, 2. Teil*, 5 toms cun cartas linguisticas, 2 toms cun indexs, Strasbourg: Édition de Linguistique et de Philologie 2012 (*Bibliothèque de Linguistique Romane. Hors Série 2,1*); <http://ald2.sbg.ac.at/a/index.php/de/das-projekt/>

La concepziun da l'atlas

L'ouvra monumentalala da l'*ALD*, l'atlas linguistic regiunal chi metta i'l center la regiun ladina da las Dolomitas, es gnüda terminada l'on passà in sia ediziun stampada. La prüma seria da toms (*ALD-I*), per la quala la collecziun da datas d'eira gnüda tutta per mans dal 1985, d'eira gnüda publichada l'on 1998 (e preschantada illas *Annalas* dal 2002, p. 287–299). Dal 2012 es cumparüda la seguonda seria (*ALD-II*) chi cumpiglia tschinch toms cun cartas linguisticas e duos toms cun indexs chi faciliteschan l'access a las datas trattadas. Na amo dal tuot finidas sun in quist mumaint la controlla da las datas sonoras, fingià accessiblas online, e l'elavuraziun d'üna banca da datas cun fotografias. Intant cha l'*ALD-I* registrescha sün 884 cartas (in uorden alfabetic tenor ils chavazzins talians) plets chi permettian da valütar la fonetica e la morfologia da basa dals dialects rapreschantats, cuntegna l'*ALD-II* sün 1066 cartas (ordinadas tenor temas) expressiuns e frusas cuortas chi documenteschan il s-chazi da plets, la morfologia cumplexa e la sintaxa.

L'ouvra iniziada e dirigida dal professor Hans Goebel da l'Università da Salzburg, realisada cun üna squadra d'exploratuors siil terrain e cul sustegn da differentas persunas respunsablas per l'elavuraziun da las datas, tratta üna zona dialectala chi surpassa per bler la regiun focussada, uschè cha'l titel, chi discuorra dals «dialects vaschins» dal ladin da las Dolomitas, nu refletta cumplettamaing la vastezza dal territori considerà. Be 21 dals 217 lös tschernüts toccan nempe propcha a la Ladinia dolomitana (ils puncts 81–101). Il territori rapreschantà süllas cartas tendscha dal Gri-

---

¹ Eu ingrazeh a Rico Valär, Kuno Widmer e Clà Riatsch per lur lectüra critica da meis text.

schun al vest, ingio cha 12 lōs sun inclus (ils puncts 1–12: nouv lōs in Engiadina, da S-chanf fin Tschlin, e trais lōs in Val Müstair), fin al Friul a l'ost, ingio cha 23 lōs sun gnüts selecziunats (ils puncts 195–217). Las zonas rapreschantadas da tuottas duos varts ourasom las cartas appartegnan, insembel culla zona centrala da las Dolomitas, ad ün territori cha'l dialectolog talian Graziadio Isaia Ascoli (1829–1907) vaiva distingui dals territoris neolatins cunfinants. In seis *Saggi ladini* dal 1873 discuorra Ascoli da la «favella ladina» respectivamaing dals «dialetti ladini» chi's disferenzeschian dals dialects vaschins da la Lombardia, dal Trentino e dal Veneto tras üna cumbinaziun particulara da trats linguistics. Goebel ha dat, cun bleras publicaziuns, üna basa verifichabla a quista concepziun dad Ascoli. El ha analisà datas dal *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz (AIS)*, s'inservind d'üna vart da la dialectometria per masürar sumglientschas e distanzas linguisticas chi vegnan visualisadas cartograficamaing (p. ex. Goebel 1977 e 2008) e calculond da l'otra vart la preschentscha e la distribuziun da trats linguistics aint il spazi examinà, quai chi vain visualisà in cartas sinopticas («Dichtekarten» o «Kombinationskarten»; Goebel 1990). Daspö cha l'*ALD-I* es a disposiziun, sun eir gnüdas analisadas da Roland Bauer las datas da quist'ouvra (Bauer 2009:158–353). Las analisas da Goebel e Bauer permettan dad isolar, a l'intern dal territori considerà, il territori cha Ascoli vaiva circumscriit, dimena da distinguer ün «geotip ladin» o «retorumantsch». Quista visiun nu chatta l'approvaziun generala dals romanists chi s'expriman a regard la classificaziun da quistas varietats linguisticas. In connex cun quist tschegn a la dispitta linguistica nomnada *questione ladina* esa da manzunar cha la dialectometria applichada da Goebel muossa las relaziuns strettas da mincha bloc dal geotip ladin cun sia(s) regiun(s) cunfinanta(s) dal spazi dialectal talian (q. v. d. Grischun – Lombardia; Ladinia dolomitana – Trentino/Veneto; Friul – Veneto), sco eir la coesiun per part debbla a l'intern dal geotip ladin. Uschè renda Goebel attent cha – vis d'ün lö i'l nord dal territori ladin da las Dolomitas, al cunfin cul territori tudais-ch (Al Plan de Mareo/St. Vigil-Enneberg) – il Veneto es plü dastrusch linguisticamaing co la gronda part dal Grischun rumantsch, intant chi dà – dal punct da vista da la Sur- o Sutselva (sco exaimpels servan Camischolas/Tujetsch e Domat) – üna tscherta affinità cul territori ladin da las Dolomitas chi resorta però malapaina schi's tegna quint cha la Ladinia dolomitana nun es plü sumgliainta co il Grischun talian e cha las parts dal Trentino e dal Veneto cunfinantas cullas Dolomitas as distinguan pac daplü (cf. Goebel 1977:47, 51, 69 e Goebel 2008:44, 78s.). Intant cha la dialectometria renda quint da talas relaziuns tanter lōs selecziunats (palesond tanter oter l'ot grà da diversità chi caracterisescha ils lōs i'l nord dal Grischun rumantsch e da la Ladinia dolomitana visavi al talian), dvainta il tip ladin visibel in sinopsas chi do-

cumenteschan la preschentscha simultana da trats tschernüts per mincha lö dal spazi descrit.

Quistas remarchas spiegian l'interess per la zona trattada da l'*ALD*. Sco atlas regional furnischa quist'ouvra üna rait plü spessa da puncts examinats co ils atlas naziunals (l'*AIS* e *ALI*) e permetta uschè üna percepziun plü detagliada da la variaziun linguistica aint il spazi. Ultra da quai invida la registraziun da datas in tuot ils lös fingià resguardats da l'*AIS*, da l'*ALI* e d'üna retschercha regiunala fatta dad Ettmayer dal 1902, da congualar las datas ramassadas plü bod cun quellas sportas da l'*ALD* (cf. Goebel 2003). Quai chi renda speciala la planisaziun da l'*ALD* es ch'ella presuppuona analisas dal grond atlas precedaint (l'*AIS*²). L'*ALD* es dimena ün instrumaint da lavur sviluppà davo chi'd es gnü trat a nüz ün instrumaint da lavur existent. Ed il nouv instrumaint da lavur, concepì da seis autuors cun tscherts interess da retschercha, es fingià gnü trat a nüz e vain eir trat a nüz inavant per perscrutaziuns in quist sen. Malgrà quista finalisaziun spordscha l'ouvra natüralmaing üna basa per retscherchas in tuot las direcziuns giaviuschadas. Ils autuors mettan eir a disposiziun tuot las datas sonoras, q. v. d. cha tuot las intervistas cha'ls exploratuors han fat aint ils 217 lös tschernüts culs infuormants locals, seguind ün questiunari cun 806 dumondas per *ALD-I* e cun 1063 gruppas da dumondas per l'*ALD-II*, pon gnir tadladas:

-per l'*ALD-I*: <http://ald1.sbg.ac.at/a/index.php/de/daten/sound-datenbank/>
-per l'*ALD-II*: <http://ald2.sbg.ac.at/a/index.php/de/daten/sound-datenbank/>

Pervi da quist access a las datas sonoras resortan las cartas linguisticas da l'atlas in maniera plü evidainta sco nivel secundar. Quistas cartas preschaintan datas selecziunadas e congualablas per visualisar la variaziun da la lingua i'l spazi. Siond cha'l process d'evochar las datas illas intervistas es collià cun tscherts problems (sco cha no precisain plü tard), es l'access a quista basa da la lavur da gronda importanza. A regard las datas sonoras esa da render attent cha la regiun privilegiada, la Ladinia dolomitana, vain preschantada per l'*ALD-I* eir sün cartas digitalas (sün CD-ROM ed online suot <http://ald1.sbg.ac.at/a/index.php/de/sprechender-ald-i/>), ingio cha las fuormas notadas in transcripziun fonetica pon gnir tadladas in selecziuns e successiuns giaviuschadas.

Da manzunar esa finalmaing chi dà - sper ils indexs publichats in duos toms specials - eir ün index digital accessibel sün <http://ald2.sbg.ac.at/a/index.php/de/daten/index-suche/>, ingio chi's po tscherchar tuot las fuor-

---

² L'*ALI*, chi cumpara pür daspö il 1995, nu cumpiglia il Grischun rumantsch, siond ch'el as restrendscha al territori dal Stadi talian.

mas registradas süllas cartas da l'atlas. Per mincha fuorma chattada vain rinvià a las cartas respectivas da l'atlas e per mincha carta da l'atlas vain furnida la glista da tuot las fuormas transcrittass. Per la valütaziun sistematica da las cartas es quai ün instrumaint fich ütil.

Il rumantsch dal Grischun visavi als oters dialects rapreschantats

Las consideraziuns chi sieuan lessan atschegnar a tscherts interess chi's po perseguitar in consultond l'atlas. I's tratta dad observaziuns punctualas chi sun dalöntschi davent da las valütaziuns sistematicas cha'ls autuors da l'atlas han tut in mera. Nossa atenziun as drizza süllas relaziuns tanter il territori rumantsch dal Grischun inclus aint il atlas ed ils oters territoris rapreschantats.

Differentas relaziuns aint il spazi illustreschan per exaimpel ils noms da mansterans, interessants eir pel svilup istoric chi's po observar in congruond las datas da l'*ALD* cun quellas l'*AIS*, l'atlas linguistic da l'Italia e da la Svizra dal süd chi refletta il stadi da la lingua dals ons 1920. In ögl dà cha'l *bacher* ed il *fuerner* han guadagnà terrain in Engiadina invers ils germanissemms *mezcher* e *pech/peker* chi han üna preschentscha plü debbla aint il *ALD-II* (cartas 583 e 586) co aint il *AIS* (cartas 234 e 244). Tenor las datas plü actualas s'integrescha uossa il *bacher* rumantsch daplü i'l nord-ost da l'Italia, la zona da l'*ALD*, chi'd es occupada quasi exclusivamaing da quist tip lexical (*bekár[o]*³, *bekér* < tal. dal nord *bek* 'boc' + *-ar[o]/-ér* < -ARIU, illas Dolomitas eir *boká*, *buká*, ingio cha'l tudais-ch *Bock* ha interferi; be in pacs lös sun attestats *macélár* < MACELLARIU e la fuorma dal talian da standard, *macellaio*). I'l cas da *fuerner* vs. *pech/peker* sun las relaziuns plü cumplichadas. La derivaziun da *fuorn*, chi'd es gnüda revitalisada in rumantsch per s-chatschar il germanissem (cf. Decurtins 1993:214), es il tip il plü derasà, na però illa vicinanza dal Grischun: el es preschaint pustüt i'l Veneto ed i'l Friul, sco eir illa part da la Lombardia intuorn ils lais d'Iseo e da Garda. In Vuclina as douvra *prestinér* (< PISTRINARIU 'quel chi lavura illa pigliuotta', cf. *pasterner*, revitalisà in sursilvan per rimplazzar *pec*), i'l Trentino pustüt *pistór* (< PISTOR 'quel chi sputta il gran'). Il territori ladin da las Dolomitas as distingua, cun sia predominanza da *pek*, na be invers ils territoris cunfinants, mabain eir invers l'Engiadina, ingio cha'l germanissem ha pers terrain.

---

³ Intant cha no dovrain la grafia normala pels peds rumantschs citats, ans inservina da la grafia applichada i'l *ALD* pels peds citats dals dialects talians sco eir dal ladin da las Dolomitas, sainza però tgnair quint da tuot ils segns diacritics ne da las variantas.

Ûn ulteriur cas ingio cha germanissem vegnan s-chatschats d'oters tips lexicals fuorman las denominaziuns dal falegnam (inclet tendenzialmaing sco term plü general, sco in Svizra 'Schreiner' chi po includer 'Zimmermann') e dal marangun (inclet tendenzialmaing sco term plü specific, 'Zimmermann'). Süll'unica carta cha l'*AIS* cuntegna per las duos noziuns (219), chi in bliers dialects da l'Italia nu vegnan disferenzchadas, as chatta aint il territori ladin dal Grischun be attestaziuns isoladas dals germanissem *maister* ('Schreiner', per Ardez e Fex) e *zimermon* (per Sta. Maria), intant cha l'italianissem *falegnam* ('Schreiner') es derasà; l'impraist plü vegl dal talian dal nord, *marangun* ('Zimmermann', cf. *DRG* 13:147), sarà main documentà per l'Engiadina siin quista carta perquai ch'el es il term plü specific dovrà sper il term plü general *falegnam*. L'*ALD-II* spordscha cartas separadas per 'falegname/Tischler' (577) e 'carpentiere/Zimmermann' (568), da las qualas i's po dedüer cha'l tip *marangon*, chi'd es preschaint siin tuottas duos e chi stuvaiva dimena esser üna jada il term general i'ls dialects dal nordost da l'Italia, ha subi la concorrenza, tuot seguond il lö, per la denominaziun dal 'Tischler' o per quella dal 'Zimmermann'. *Faleñáme* ('Tischler') es entrà pustiüt i'l Trentino (chi cugnuscha sco term plü vegl eir il germanissem *tišler*), ma eir in differentis lös da la Lombardia, dal Veneto e dal Friul. Ûna derasaziun plü ferma ha però *karpent(i)ér* chi'd es bain preschaint in Lombardia, i'l Veneto ed i'l Friul. Uschè han ils dialects talians dal nordost plü suvent la constellaziun «*marangon* 'Tischler' vs. *karpent(i)ér* 'Zimmermann'» chi s'oppuona a quella dal ladin dal Grischun chi ha «*marangun* 'Zimmermann' vs. *falegnam* 'Schreiner'». Ûna posiziun speciala occupa la Ladinia dolomitana, ingio cha las vals orientadas vers süid douvran per part *marangon/mariḡgon* sco term general, intant cha'ls terms specifics sun il germanissem *tišler* e la derivaziun *tsumpradú* 'Zimmermann', basada süil germanissem *tsumpré* (< mhd. *zimbern*, cf. tirol. *zimmern*).

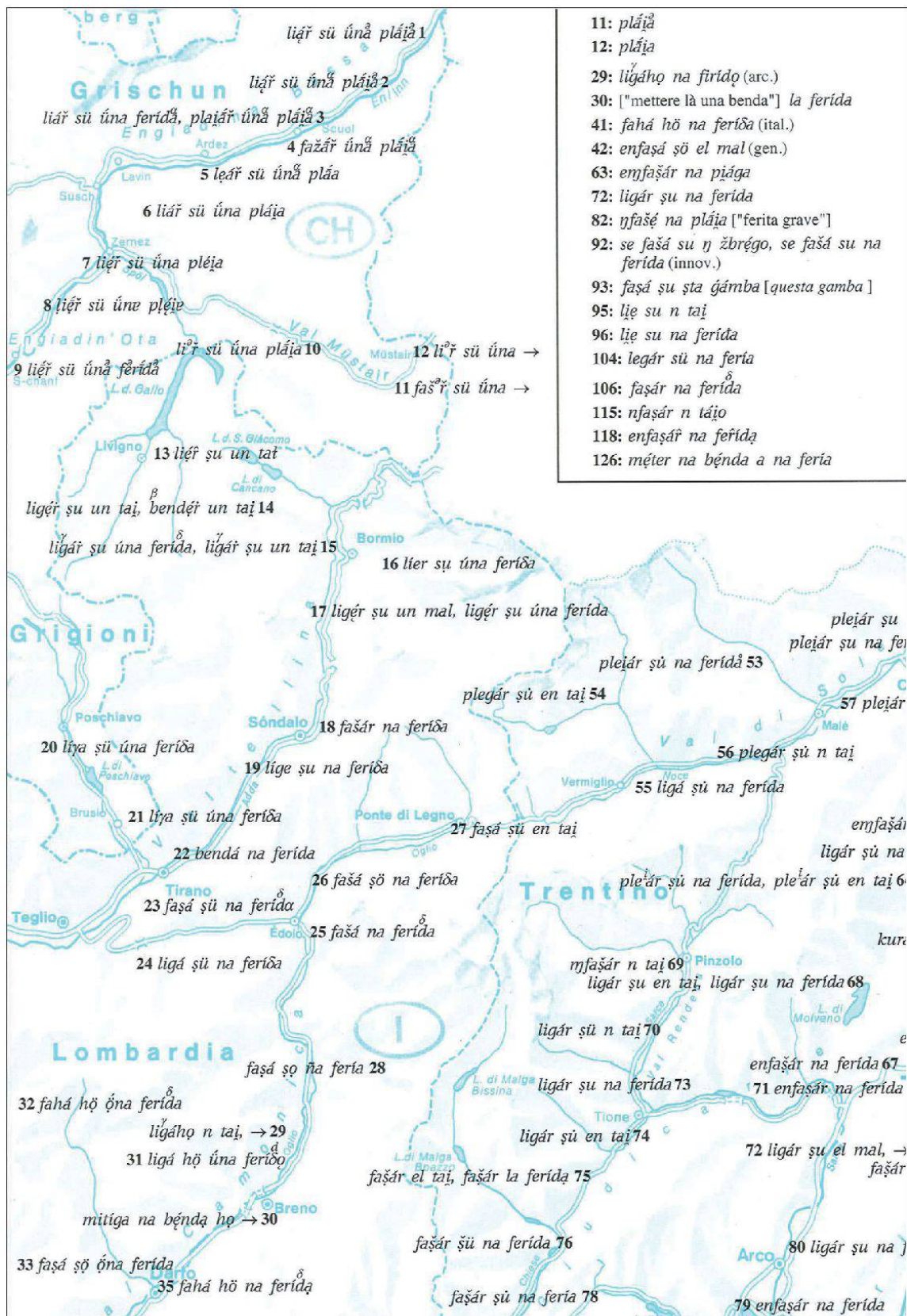
Ûna posiziun dal tuot isolada ha il territori ladin dal Grischun per duos terms chi vegnan bain taxats sco italianissem, cha l'*ALD* nu documentescha però brichafat dadour il Grischun: *lavuraint* < tal. dial. vegl *lavorante* (carta 555, 'operaio'; cf. *DRG* 10:679 e Battaglia 8:853/859) e *toler* < tal. dal nord *tol(l)aio* (carta 589, 'lattoniere'; cf. Battaglia 21:2). Be ils cumüns da Livigno ed Isolaccia al cunfin cun l'Engiadina han eir üna derivaziun da *tola* per 'toler': *tolát*.

Per terminar quist panorama dals noms da mansterans manzunaina amo il tip lexical *chalger* (< CALIGARIU, carta 563) cha'l Grischun parta pustiüt cun zonas plü periferas alpinas: üna buna part dal Trentino, la Ladinia dolomitana sco eir il Veneto ed il Friul dal nord, intant cha la sribla al süid da la carta da l'*ALD* ha derivaziuns da *scarpa*: *skarpulín* e *skarpár[o]/skarpér*. Germanissem nun han in quist cas il Grischun e la Ladinia dolomitana,

dimpersai la Vuclina ota e Livigno (*šóber* < *schubort*, *schubert*, cf. Mambretti/Bracchi 2011/2:2380) sco eir la Val di Fiemme chi's chatta güsta al cunfin dal territori ladin da las Dolomitas (*súster*).

Ûn aspet structural chi caracterisescha ils dialects rapreschantats es l'adö-ver plü o main frequent da verbs cun particlas. In quist regard spordschan las cartas 175 ('fasciare/verbinden'), 883 ('spremere/auspressen') e 955 ('scelto/ausgesucht') material illustrativ. La plü gronda concentrasiun da verbs cun particlas as chatta in Grischun ed illas Dolomitas. Per 'auspressen/spremere' han ils infuormants rumantschs indichà exclusivamaing cumbinaziuns cun particlas (*schmachar/-er oura*, *squitscher oura*, *pressar our*), intant cha'ls infuormants da las Dolomitas han nomnà, sper talas cumbinaziuns (*druké fóra*, *fracé fóra*, *škićé[r] [f]óra*), in trais cas eir ün verb simpel (illa Val Fodóm, orientada vers süd: *štruké*, *škićé*). Cumbinaziuns cun particlas as chatta però eir qua e là i'l Trentino (*stručár fóra*, *zgićár fôr*), plü isoladamaing in Lombardia (*skučér fóra*, *skisá fó*) ed i'l Veneto (*zdruké fóre*). Ün purtret different as preschainta per 'scelto/ausgesucht' chi ha evochà in Grischun, sper las cumbinaziuns *clet oura* e *tschernieu oura*, tschinch jadas il particip simpel *tschernü/tschernieu*, illas Dolomitas invezza, sper las cumbinaziuns *kiri fóra* e *troá fóra*, be duos jadas il particip simpel *cernú*. Dadour ils territoris ladins sun las cumbinaziuns cun particla (*fóra*) attestadas meglder in quist cas, pustüt in Lombardia, damain i'l Trentino ed i'l Veneto alpin e cun be ün punct i'l Friul. Amo ün oter purtret as muossa per 'fasciare/verbinden', ingio cha las cumbinaziuns cun particlas sun fich derasadas dadour ils territoris ladins. Na be in Grischun ed illas Dolomitas domineschan quia cumbinaziuns dals tips *liar sü* e *faschar sü* (in Grischun furnischa be Tarasp il verb simpel *faschar*), mabain eir in Lombardia ed i'l Trentino sun expressiuns cun particlas – sper ils duos tips nomnats eir *plejar su* – plü frequentas co quellas sainza particlas (cf. la part da la carta riprodüta sülla prosma pagina). Las distribuziuns skizzadas laschan inleger cha la structura sco tala nu dependa dal contact cul tudais-ch. Quai nu muossan be ils exaimpels ingio chi's po attribuir ün sen spazial a la particla, 'auspressen' e 'aussuchen', mabain eir (e pustüt) l'exaimpel 'verbinden', ingio cha la particla dovrada serva a marcar la modalità da l'acziun (perfectiva, cf. Andry 1999:25). Id es evidaint cha'l rumantsch *liar sü*, attestà daspö Bifrun (cf. DRG 11:174), vain sustgnü dal talian dal nord e bricha dal tudais-ch chi nu cugnoscha üna cumbinaziun cun *auf*. Da l'otra vart muossa la preschentscha plü compacta da cumbinaziuns cun particlas i'l Grischun rumantsch ed illa Ladinia dolomitana cha quista structura es plü preschainta in quels dialects chi han ün contact plü stret cul tudais-ch.

ALD-II, part da la carta 175 ('fasciare una ferita'/'eine Wunde verbinden')

A regard la morfosintaxa laina render attent a l'expressiun da l'eventualità, a la schelta da l'auxiliar pro'ls verbs reflexivs ed a la cumbinaziun da pronom d'object.

Per quai chi pertocca l'expressiun da l'eventualità (p. ex. las cartas 20, 939, 1001), as caracteriseschan il Grischun rumantsch e la Ladinia dolomitana tras l'adöver dals successuors dal conjunctiv plusquamperfet latin (CANTAVISSEM): *vessat stovü* (carta 20), *pudessast* / *pudessat* (carta 939), *eu* (*vu*)less (carta 1001) respectivamaing (Val Badia) *éses mesé, pudést* / *pudéses, i urés*. Quist tip as chatta, per la seguonda persuna dal plural, eir aint il contuorn da la Ladinia dolomitana, uschè i'l Trentino, illa Val di Fiemme (20: *avesá dovú*; 939: *podesá*) ed illa Val Cisson (20: *aveséde dovést*; 939: *podeséde*), i'l Veneto dal nord, illa Valle del Cordevole (20: *avesá dovést*; 939: *podésáo*) ed illa Valle di Cadore (20: *avasá dovú*; 939: *podasá*), ma eir plü dalöntsch davent, illa Val Camonica in Lombardia (939: *pudósat*). Dadour ils territoris ladins daja tant il tip basà sülla perifrasi CANTARE HABEBAM (Val di Fiemme, 1001: *voría* 'eu vules') co eir cruschadas dals tips CANTARE HABEBAM e CANTAVISSEM (Friul, 1001: *i volarés* 'eu vules'). Fuormas chi appartegnan a differents tips as chatta eir i'l listess dialect (Val di Fiemme, 939: *poderies* 'pudessast' / *podesá* 'pudessat').

A regard l'auxiliar dals verbs reflexivs (carta 24) as distingua il ladin dal Grischun, cun seis adöver general dad *avair* (*el s'ha maridà*), invers la Lombardia vaschina chi ha *esser* (*al s e spuzát*) ed il Trentino chi furnischa be pacas attestaziuns per *avair* (*el s a spozá*). Insembel cul territori ladin dal Grischun van in quist cas tant la Ladinia dolomitana co eir il Veneto ed il Friul chi s'inservan da l'auxiliar *avair*.

Il ladin dal Grischun as disferenzchescha da tuot las otras varietats rapreschantadas aint il *ALD* in basa a las pussibilitats da cumbinar pronom d'object direct cun pronom d'object indirect (cartas 499s., 967–969). Tant ils dialects talians co eir il ladin dolomitan ed il friulan pon cumbinar duos clitics, uschè cha fuormlas sco *Preparacelo!* (*Bereit es uns vor!*, carta 499) o *Dammela!* (*Gib sie mir!*, carta 968) sun directamaing transponiblas dal talian da standard in quistas varietats. Otramaing as cumporta il ladin dal Grischun chi cumbinescha plü suvent ün clitic cun ün pronom accentuà e posiziunescha quists duos pronom da las duos varts dal verb (1) o davo il verb (2). Be d'inrar as chatta ün clitic avant il verb ed ün oter clitic davo il verb (3). Remarchabla es i'ls cas citats la libertà da metter ils clitics na be davo l'imperativ (sco illas otras varietats rapreschantadas aint il atlas), dimpersai eir ouravant. Las seguaintas cumbinaziuns e successiuns sun documentadas:

- 1) *Clitic + verb + pronom accentuà:*
 - cl. dir. - V - pr. acc. indir.: *til dà a mai!* (968, Scuol)
 - cl. indir. - V - pr. acc. dir.: *ans preparai quels!* (500, Lavin)
- 2) *Duos pronom davò il verb:*
 a) *Clitic + pronom accentuà:*
 - V - cl. dir. - pr. acc. indir.: *dà'la a mai!* (968, Scuol), *prepara'ls a no* (500, Ramosch)
 - V - cl. indir. - pr. acc. dir.: *do'm que!* (968, S-chanf)
- b) *Duos pronom accentuats:*
 - V - pr. acc. dir. - pr. acc. indir.: *dè els a me!* (969, Brail), *dat quai a mai!* (969, Ardez)
 - V - pr. acc. indir. - pr. acc. dir.: *nu dè a me els!* (969, Brail)
- 3) *Clitic + verb + clitic:*
 cl. indir. - V - cl. dir.: *ans preparè'ls!* (500, S-chanf)

La collecziun da las datas

Seo manzunà survart, mettan ils autuors a disposiziun eir las datas sonoras registradas. Pro'ls atlas da plü bod, ingio cha quista funtana manca, esa da's fidar sulettamaing da las datas transcrittas ill'ediziun stampada. Quistas datas reflentan la registraziun in scrit da l'exploratur chi d'eira da quel temp l'unica perdüta chi vaiva dudi a l'infuormant local. Pro l'*ALD* nu s'haja be profità da la pussibilità da controllar la transcripziun (fatta la prüma jada d'ürant l'intervista) in tadlond davopro la registraziun sonora, mabain i s'ha eir miss online las bancas da datas sonoras, creadas per chi's possa «as catapultar» tenor giaviusch in üna passascha da l'intervista, per tadar il discuors ingio chi'd es gnüda furnida l'infuormaziun per ün tschert punct dal questiunari (cf. *ALD-II*, tom 1:XVIII). Per chattar la passascha basta da tscherner il nomer dal lö ed il nomer da la dumonda chi interessa. L'utilisader po dimena sieuer la via a partir da la registraziun sül terrain fin a la carta stampada da l'atlas.

Las expressiuns e frusas chi stuvaivan gnir tradüttas sun gnüdas lettas avant a la gronda part dals infuormants in talian, aint il territori ladin da las Dolomitas per part eir in tudais-ch, in Grischun percunter in prüma lingua in tudais-ch. In plü esa da manzunar cha'ls discuors tanter l'exploratur e l'infuormant - cun excepziun da las expressiuns e frusas citadas our dal questiunari - sun gnüts manats in ladin illas Dolomitas, intant chi'd es gnü dovrà il tudais-ch da standard in Grischun. Uschè resultan qualitats differentas da las datas registradas e pustüt eir da quellas tschernüdas per la publicaziun: l'exploratur indigen da las Dolomitas savaiva valiitar otra-

maing las datas ch'el surgniva da seis infuormants co l'exploratur da lingua tudais-cha chi nu discurriva ladin cun seis infuormants da l'Engiadina e da la Val Müstair.

As basond süls princips da la geografia linguistica classica, ha l'*ALD* per böt da documentar – tanter ils differents registers linguistics chi vegnan dovrats in ün lö – exclusivamaing il basilect discurreü, q. v. d. quai cha'ls infuormants locals considereschan sco lur agen dialect (cf. *ALD-II*, tom 1:VIII.). Ils autuors sun consciaints cha la selecziun da quist register our da la cumpetenzza multipla dals infuormants succeda «im Wege eines sehr bewusst vollzogenen Übersetzungs-Transfers», partind da las linguas da standard, il talian e/o il tudais-ch. Cun quistas premissas nu's poja natüralmaing garantir cha las expressiuns registradas correspuondan a quai cha la persuna prodüa illa situaziun comunicativa dal minchadi. La situaziun dal discuors metalinguistic, ingio chi sun da furnir infuormaziuns linguistics, sco eir las characteristics da l'expressiun illa lingua da partenza, il talian respectivamaing il tudais-ch da standard, influenzeschan plü o main la produenziun i'l dialect local.

Scha la basa cumünaivla da cugnuschentaschas da l'intervistader e da l'intervistà nun es uschè largia sco illas Dolomitas, ingio chi lavuraiva ün exploratur indigen, esa amo plü difficil da surgnir üna produenziun autentica o da far la dretta tscherna our da las variantas propuonüdas dals infuormants, sco cha l'exaimpel seguaint muossa. Sülla carta 982 chattaina, sco equivalent da la frasa «Lo stagno è basso» («Il puoz/fop es pac chafuol»), in trais dals dudesch lös dal Grischun expressiuns cun l'adjectiv *bass* chi nun es üsità in rumantsch a regard la chafuollezza da las auas: *il puoz bass* (S-chanf, Müstair), *il lajet bass* (Ardez). Ils infuormants grischuns sun gnüts confruntats il prüm cun la frasa tudais-cha «Der Tümpel ist seicht» chi nu d'eira inclegiantaivla per tschertüins. Pelvaira, *seicht* nun es ün pled derasà in Svizra (i'ls dialects da la Svizra tudais-cha è'l rarischem; vi dal diftong as vezza eir chi's tratta d'ün impraist, sco fuorma dialectala as spetessa nempe *sīcht*, cf. *Schw. Id.* 7:245). L'exploratur ha dimena stuvü circumscriber il term in tudais-ch ed ha lura eir cità la frasa taliana chi cuntogna *basso* e sugeri expressiuns rumantschas (*bass*, «das Gegenteil von *chafuol*»). In rumantsch esa quia, sco eir in tudais-ch svizzer, üsità da negar il cuntrari: «Il puoz/fop nun es chafuol» (sco «dar Tümpel isch nit tüüf»). Talas expressiuns dà l'*ALD* efectivamaing per Zernez, Lavin, Tarasp, Tschlin, Tschierv e Sta. Maria, intant chi's chatta per Brail e Ramosch indicaziuns ingio cha la qualità dal puoz/fop vain circumscribta cun «ho poch'ova»/«ha pac'aua». Quist exaimpel illustrescha d'üna vart co cha la comunicaziun a nivel metalinguistic po surdumandar als infuormants chi perdan our'd vista il cuntgnü cumplessiv schi ston furnir, sün dumonda da l'exploratur, equivalenzas da singuls elemaints (quia tud. *seicht* / tal.

basso); da l’otra vart as vezza co cha l’exploratur po partir da premissas na adattadas, sco quella da spettar ün term equivalent a quel da las linguas da partenza. Pro la selecziun da las datas registradas po eir gnir negletta l’infuormaziun spontana da la persuna dal lö, sco i’l cas da las frusas autenticas propuonüidas da l’infuormanta da S-chanf («il puoz es quasi süit», «... nun es fop») chi nu sun entradas i’l atlas. Pür davo cha l’exploratur ha sugerì il pled *bass*, ha quist’infuormanta furnì la cumbinaziun *il puoz bass* chi’d es gnüida registrada i’l atlas.

Sper l’exaimpel cun *seicht* as chatta eir otras expressiuns tudais-chas chi nu d’eiran adattadas per intervistas in Svizra, pustiüt talas chi appartegnan al tudais-ch da l’Austria sco *Bodenfetzen* per ‘Scheuerlappen (für den Boden)’ (carta 450; in Svizra in fuond *Bodenlappen*) o *Stutzen* per ‘Kniestrümpfe’ (carta 945; in Svizra in fuond *Kniesocken*). I’l seguond cas es l’oget chi d’eira da nomnar bain eir gnü preschantà sün ün disegn. I füss però stat plü simpel da preparar güsta ils terms inclegiantaivels pels infuormants svizzers, invezza da manzunar il prüm terms d’üna varietà tudais-cha main cuntschainta chi stuvaivan gnir spiegats subit cun perifrasas.

Oters problems chi resultan d’üna familiarità insufficienta culs dialects perscrutats as vezza in transcripziuns foneticas (cha no nu reproduian quia cun tuot ils detagls resguardats i’l *ALD-II*): uschè legiaina *ščanf*, *ščanfrīñ^ors* invezza da *ščampf*, *ščampfriñ^ors* (*S-chanf*, *S-chanfriners*, cartas C/D), *tíla prepárant* invezza da *tíla prepárants* (*tilla prepara’ns!*, carta 499, Scuol) o *štračáda*/*štračáda* invezza da *ždračáda* (*sdratschada*, carta 953, Tarasp e Müstair). Ill’intervista cun l’infuormant da Müstair per la dumonda 953 identificha l’exploratur explicitamaing il rumantsch *sdratsch* cul talian *straccio* e transferischa, plü co facil sün quista basa, la qualità suorda dal nexus inicial dal talian, uschè chi resultan in rumantsch las transcripziuns *št/št*, adonta da l’articulaziun sonora *žd* dals infuormants da Müstair e Tarasp. Quai fa star stut tant plü schi’s tegna quint cha’l substantiv *sdratsch* es gnü transcrit (sülla carta 450) in nouv lös correctamaing cun *žd*. Üna jada as chatta *šd* (per Ramosch), quai chi correspuonda a l’articulaziun furnida ill’intervista, intant cha per duos lös, Zernez e Tschlin, vain indichà *št*, cumbain cha’ls infuormants han pronunzchà *šd*. Ultra da quai as chatta segmentaziuns incorrectas: *las čarsélas* invezza da *la[s] ščarsélas* (carta 965, Ramosch), ingio cha l’s final da l’artichel po gnir absorbà dal consonant inicial dal substantiv *s-charsellas*. Propcha uschè ha l’infuormant pronunzchà il prüm. Sün dumonda da l’exploratur ha’l lura articulà l’expressiun amo duos jadas, separond a la fin cleramaing ils duos elemaints *las ščarsélas*. Ün oter exaimpel es *dqlα a me* | *dqlα a me* invezza da *dql a me* | *dqlα a me* (*do’l a me!* [m.] | *do’la a me!* [f.], carta 968, Brail), ingio chi cumpara duos jadas la listessa fuorma (*dqlα*) cur chi’s tratta da tradüer *gib ihn mir!* | *gib sie mir!* Foneticamaing pon ils duos

cumonds bain correspuonder, sco cha l'infuormanta d'ün oter lö, S-chanf, constatescha dürant l'intervista, sainza dar la spiegaziun a l'exploratur chi resta skeptic. La transcripziun fonetica chi fess abstracziun da la morfosintaxa stu vess esser *dqlamé*, quai chi füss interpretabel tant sco *do'l a me!* (m.), co eir sco *do'la a me!* (f.), siond cha'l clitic feminin *'la* s'unischa culla preposiziun *a*.

La rolla da l'ALD per la documentaziun dal rumantsch

Ils aspets problematic giüsta preschantats pertoccan specialmaing la part da l'Engiadina e la Val Müstair chi sun inclusas a l'ur, cun be dudesch lös, illa zona vasta descritta da l'ALD. Il sguard tschernü quia es limità e resulta da l'interess e da las cugnuschentschas particularas dal recensent. Ils aspets problematic nu mettan in dubi l'importanza da l'ALD per far resortir las relaziuns tanter la regiun rumantscha da nos interess e las regiuns cunfinantas ill'Italia dal nord. Illa situaziun actuala da la documentaziun sistematica dals dialects rumantschs, chi's basa amo adüna per gronda part süin registraziuns be scrittas (quellas fattas suot la direcziun da Florian Melcher e Chasper Pult sen. i'ls duos prüms decennis dal 20avel tschien-tiner pel *DRG* sco eir las agiuntas realisadas da singuls exploratuors fin als ons 1950), fuorma quist'ouvra üna contribuziun eminenta. Ella cum-piglia eir il prüm corpus da datas sonoras ramassadas sistematicamaing in üna zona dal territori rumantsch dal Grischun, ün corpus chi spettes da gnir valiütà in detagl, eir da puncts da vista chi nun aintran i'ls interess geolinguistics plü vasts (liats a la *questiun ladina*) chi han dat ün impuls important als autuors da quist'ouvra monumentala. Merits han ils autuors da quist'ouvra eir per lur staintas da tilla render accessibla, sco ediziun stampada per ün pretsch fich favuraivel e sco corpus da datas sonoras accumpagnà dad ulteriuras infuormaziuns online, mettond a disposiziun da la cumünanza interessada ün instrumaint da fich gronda valor.

Bibliografia

- AIS* = Karl Jaberg/Jakob Jud, *Sprach- und Sachatlas Italiens und der Südschweiz*, 8 toms, Zofingen: Ringier & Co. 1928-1940
- ALD-I* = Hans Goebel, Roland Bauer, Edgar Haimerl et al. (ed.), *Atlant linguistisch dl ladin dolomitich y di dialec vejins, 1a pert|Atlante linguistico del ladino dolomitico e dei dialetti limitrofi, 1a parte|Sprachatlas des Dolomitenladinischen und angrenzender Dialekte, 1. Teil*, 4 toms cun cartas linguisticas, 3 toms cun indexs, Wiesbaden: Reichert 1998; 3 CD-ROM, Salzburg 1999; 1 DVD, Salzburg 2002; <http://ald1.sbg.ac.at/a/index.php/de/das-projekt/>
- ALI* = Matteo Bartoli/Ugo Pellis et al., *Atlante linguistico italiano*, Roma: Istituto poligrafico e Zecca dello Stato 1995ss. (8 toms publichats)

- ANDRY, DUMENIC 1999: «Verbs particulars», *Annalas da la Societad Retorumantscha* 112:11-41
- ASCOLI, CRAZIADIO ISAIA 1873: «Saggi ladini», *Archivio Glottologico Italiano* 1:1-556
- BATTAGLIA = Salvatore Battaglia, *Grande dizionario della lingua italiana*, 21 toms, Torino: UTET 1961-2004
- BAUER, ROLAND 2009: *Dialektometrische Einsichten. Sprachklassifikatorische Oberflächenmuster und Tiefenstrukturen im lombardo-venetischen Dialektraum und in der Rätoromania*, San Martin de Tor: Istitut Micurà de Rü
- DECURTINS, ALEXI 1993: *Rätoromanisch. Aufsätze zur Sprach-, Kulturgeschichte und zur Kulturpolitik*, Cuiria: Società Retorumantscha (*Romanica Rætica* 8)
- DRG = *Dicziunari Rumantsch Grischun*, Cuoira: Società Retorumantscha 1939ss.
- ETTMAYER, KARL VON 1902: «Lombardisch-Ladinisches aus Südtirol. Ein Beitrag zum oberitalienischen Vokalismus», *Romanische Forschungen* 13:321-672
- GOEBL, HANS 1977: «Rätoromanisch versus Hochitalienisch versus Oberitalienisch. Dialektometrische Beobachtungen innerhalb eines Diasystems (1)», *Ladinia* 1:39-71
- GOEBL, HANS 2003: «Zur Dynamik dialektalen Sprachwandels in den Zentralalpen. Ein Vergleich der Lautgestalt der Daten von Ettmayer 1902 und des *ALD-b*», *Ladinia* 26s.:251-282
- GOEBL, HANS 2008: «La dialettometrizzazione integrale dell' AIS. Presentazione dei primi risultati», *Revue de Linguistique Romane* 72:25-113; <http://www.sbg.ac.at/rom/people/prof/goebl/publikat01.htm>
- MAMBRETTI, EMANUELE/BRACCHI, REMO 2011: *Dizionario etimologico-etnografico dei dialetti di Livigno e Trepalle*, 2 toms, Livigno: Istituto di dialettologia e di etnografia valtellinese e valchiavennasca
- Schw. Id.* = *Schweizerisches Idiotikon. Wörterbuch der Schweizerdeutschen Sprache*, Frauenfeld: Huber 1881ss.

